

ПОШУК КОРЕНІВ: „ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОМАН” ТА ЙОГО АВТОР

Олена Колесник

Чернігів

Колесник О. С. Пошук коренів: «цивілізаційний роман» та його автор / О. С. Колесник // Curriculum vitae : зб. наук. праць. – Вип. 1. Біографічний метод у гуманітарному знанні. – Одеса : ФОП Фрідман О. С., 2009. – С. 132–140.

Актуальність дослідження забезпечується висвітленням в ньому нового жанру – „цивілізаційного” роману, який слугує своєрідною ланкою між белетристикою та історичною наукою, а також віддзеркалює загальну зміну парадигми в сучасній літературі. В статті запроваджується поняття „цивілізаційний” роман, та досліджується зв’язок текстів цього жанру з біографіями їхніх авторів.

Характерне для ХХ та початку ХХІ ст. повстання проти європоцентризму є частиною загального процесу перегляду загальних світоглядних та етичних засад, які починають розумітися як прояв тоталітарності та свідомого обмеження прав більшості правлячою меншістю. Поширюється думка, що чіткі уявлення про єдино можливу норму відійшли у минуле разом з імперіями ХІХ століття. Двадцятий вік приніс розуміння того, що людство не є гомогенним, і, відповідно, різні цивілізації мають різні засади. В наш час ця тенденція не тільки продовжується, а й посилюється, викликаючи побоювання повної втрати будь-яких абсолютів та настання панування етичного та естетичного релятивізму. Дійсно, визнання рівноправності множинних норм може довести людину та людство до теоретичного абсурду та практичного хаосу.

В мистецтві це нерідко веде до неможливості однозначної оцінки форми нових творів, яка нерідко знаходиться на межі визнаного. Це стосується також і змісту, який подекуди викликає у критиків ностальгію за цензурою.

З іншого боку, в результаті такої культурної демократизації та плюралізації ми почули тих, хто досі не мали права чи можливості висловитися вголос.

Діалог про різні світоглядні основи людських культур є не тільки можливим, але й абсолютно необхідним. Саме завдяки ньому популярний вираз „загальнолюдські цінності” може нарешті наповнитися реальним змістом. Адже, якими б великими не були відмінності, спільного в світогляді людей різних часів та країн все ж таки достатньо для їхнього (хоча, звісно, неповного) взаєморозуміння. Як відомо, Освальд Шпенглер не погодився б з можливістю навіть часткового розуміння представниками однієї цивілізації представників іншої – проте він суперечить сам собі, написавши книгу, де він як раз і

спробував, причому небезуспішно, вхопити „прафеномен” чужих, подекуди вже мертвих, культур. Професійні історики, знають, що насправді жодна нація чи цивілізація не є закритою системою. Запозичення та взаємозбагачення, які забезпечує перманентне формування нових культур та народів, і є змістом людської історії.

Для з'ясування спільного треба знати відмінне. Будь-якому сучасному філософу чи культурологу необхідно хоча б в загальних рисах знати та розуміти історію, ментальність, звичаї і традиції різних, причому не лише європейських народів. Тільки таке знання може забезпечити виважену позицію, яка дозволить вибрати свій шлях між крайнощами зневажливого відкидання всього „чужого” та „варварського” та сліпого захоплення чи то східною мудрістю (під якою часто розуміється коктейль з найрізноманітніших традицій) чи то й більш екзотичними практиками давньоєвропейського, африканського чи американо-індіанського язичництва, які, начебто, дозволяють особі досягнути гармонії з природою та собою та зняти всі проблеми сучасної людини.

Відомо, що глобалізація несе водночас уніфікацію та фрагментацію. З одного боку домінуючі норми можуть безмежно поширюватися завдяки зникненню фізичних та інформаційних кордонів. З іншого боку, ця сама відсутність перешкод може використовуватися для розповсюдження ідей та способу життя певної етнічної, релігійної або культурної групи, яка раніше була ендемічною, а згодом почала фізичну чи віртуальну експансію.

Емансипація етносів – мешканців колишніх колоній або пригноблених меншин всередині метрополії – є закономірним аспектом того самого глобального суспільного процесу, який привів до емансипації жінок та робочих класів, яка почалася в другій половині XIX ст., а також до виокремлення у самосвідомі та активні групи найрізноманітніших меншин, які все гучніше заявляють про себе останні декілька десятиліть. Причому нерідко такі начебто далекі за цілями та історично не пов'язані між собою групи кооперуються і разом відстоюють свої права, протиставляючи себе як раз тим політичним та соціальним силам, які б у XIX ст. сприймалися як безперечна „норма”. Отже, бунт проти європоцентризму є тільки частиною великого процесу, який, значною мірою відбувається в самій Європі. До того ж, всі ці бунти стають можливими завдяки світоглядним засадам тієї-таки Європи, які передбачають певні політичні свободи, зокрема, свободу слова.

Знаковим явищем в зміні перспективи, з якої осмислюється історія, стала поява Школи Анналів, яка звернула увагу не тільки на політичні події та біографії видатних людей, а й на спосіб життя пересічної людини. Згодом естафету прийняли представники мікроісторичного підходу, протилежного „Анналам” своєю увагою до одиничного, але

близького до них вивченням повсякденного життя та ментальності „звичайної” людини. Досить цікаво порівняти монографії, підручники та популярні книжки з історії а також історичні романи, присвячені тому самому історичному періоду. В залежності від часу написання та ідеологічної позиції автора, вони будуть помітно відрізнятися і за відбором матеріалу і за його осмисленням. Подекуди, ці відмінності є настільки помітними та характерними, що дають читачу можливість датувати книгу з точністю до десятиріччя.

Подібну ж зміну перспективи досить наочно демонструє художня література. Зокрема, типовим героєм класичного роману був європеєць, представник вищого чи середнього класу. Всім іншим, в кращому випадку, відводилося місце „вірного слуги”. З початком ХХ століття і тут відбулася значна демократизація. Одним з її проявів стало виникнення постколоніальної літературної традиції. Найяскравішим прикладом вдалого використання власної спадщини є латиноамериканська література, яка зараз все активніше повертається до індіанських традицій, відмежовуючись від Європи. Роста значення афроамериканської прози, адже історію негрів в Новому Світі вже не можна висвітлювати на рівні „Хатини дядечка Тома”. Досвід цих досить розвинених традицій стає орієнтиром для представників інших етносів, які потребують осмислення власного місця в людській історії.

Такі процеси призвели до формування нового типу роману, який можна позначити як „цивілізаційний”. Від класичного історичного роману він відрізняється особливою масштабністю та менш чітко вираженою фабулою. Основним змістом книги є скоріше ціле життя людини, чи навіть декількох поколінь, через які автор відтворює увесь спосіб життя однієї або декількох цивілізацій. Написання подібного роману вимагає не тільки таланту, а й величезної дослідницької роботи. Тому цей жанр поки що є досить рідкісним, хоча останнім часом кількість подібних творів збільшується. Цьому сприяє більша доступність історичної та етнографічної інформації та полегшення вільних подорожей автора до описуваних місць. Проте, в будь-якому випадку, написання подібних творів є величезною роботою, для якої потрібна значна мотивація. Нерідко в якості останньої виступає бажання автора пізнати самого себе та своє коріння.

Можна виділити декілька варіантів зв'язку біографії автора „цивілізаційного роману” з його твором.

Першим з них є *ре-конструкція родової історії*. В даному випадку рушійною силою є бажання автора осягнути своє походження та презентувати результати представникам власної національності для навіювання відчуття гордості та солідарності, а також представникам іншої (панівної) нації для того, щоб заявити про свою відмінність та свій статус. Саме це Тарас Шевченко зробив для українців (а також для жінок і селянства,

так що в його творах відобразився сучасний етнічно-соціально-гендерний комплекс) в часи, коли уряд імперії офіційно не визнавав самого існування цього народу. Його „Кобзар” визначив хронотоп України. А, як доводить Е.Сміт, уявлення про золотий вік та сакральний простір конче необхідні для існування нації [4; 78, 127-128].

Сьогодні в цьому напрямку чи не найактивніше працюють афро-американські письменники, завданням яких є осмислення африканської спадщини, а також досвіду рабства. Знаковим твором цього типу є нагороджений Пуліцеровською премією і дуже популярний роман Алекса Хейлі „Корені” (1976), сама назва якого запровадила в обіг нове поняття. Цей роман є історією сімох поколінь однієї сім’ї, починаючи від Канта Кінте, який в 1767 був вивезений з Гамбії та наведений у рабство, і закінчуючи його сучасним нащадком – самим Алексом Хейлі. Праця над текстом включала обробку сімейних історій, які розповідали старші родички автора, зокрема, його бабуся Сінтія, яка ще застала епоху рабства, а також спеціальне дослідження африканських звичаїв, практики работоргівлі тощо. Деякі критики не згодні з тим, що Хейлі дійсно достовірно прослідкував свій родовід і знайшов саме те село, з якого колись був вивезений його предок. Навіть якщо це так, роман не є генеалогічним дослідженням. Головним є те, що він правдиво відтворює достатньо типову історію афро-американської родини.

Іншим прикладом афро-американської літератури є „Кохана” лауреата Нобелівської премії Тоні Моррісон. Тут до проблем рабства як такого додаються гендерні питання, подані у феміністичному дусі. Цікавим прийомом є сполучення реалізму та містики. Таким способом авторка відновлює ментальний світ своїх героїв, для яких магичне є таким само реальним, як і фізичне. Фантастика додає тексту новий вимір, робить його сюжет більш виключним, конфлікт – більш наочним. Символізм роману виходить за межі його тексту. Героїню переслідують дух її доньки, яку вона вбила, аби тільки та не потрапила до рабства. Так само афроамериканців переслідують привиди їх рабського минулого. Але як героїня Моррісон у кінці звільняється і отримує шанс на гідне життя, так і її нація має залишити жахи минулого позаду: про них слід пам’ятати, але вони не повинні мати влади над сучасним та майбутнім.

Постколоніальний роман може бути написаний автором європейського походження. В цьому плані привертає увагу творчість Джін Ріс, англійської письменниці, яка народилася на Домініці в сім’ї валлійця та білої креолки. Сюжет її визнаного шедевр „Широке Саргасове море” не має прямого відношення до її біографії чи сімейної історії. Хоча, безумовно, власне непросте життя (переїзди з країни до країни, зміна професій, три шлюби, алкогольна залежність, запізніле літературне визнання) дало їй емоційний фон для написання історії „божевільної Берти”. Цей роман є своєрідний пріквелом „Джейн Ейр”

Шарлотти Бронте, написаним з точки зору Антуанетти, дружини Рочестера, яку він та інші мимоволі звели з розуму. Власне походження дозволило письменниці показати психологічну несумісність представників колонії та метрополії. В її баченні, білі уродженці Карибів – це особлива категорія загублених людей, яких ненавидять негри, і не визнають за своїх європейці. Їм нема з чим ідентифікуватися, вони не знають, хто вони такі, навіщо вони народилися і заради чого живуть.

Сімейна історія не обов'язково пов'язана з антиколоніальними змаганнями. Її завданням може бути спроба мікроісторичного дослідження: на прикладі однієї конкретної родини чи місцевості відновити ментальність та спосіб життя людей. На відміну від традиційного історичного роману, основним змістом такого твору є не стільки опис значних подій, скільки воскресіння унікального локального укладу, – і водночас виділення вічного, неперехідного в людській душі та вчинках. Прикладом може бути роман відомого британського політика та письменника Джона Бьюкена „Відьомський ліс”. Цей видатний літератор є неперевершеним майстром відтворення історичної атмосфери, причому в її найбільш потаємних аспектах (пережитки язичництва, життя декласованих елементів тощо), які довго залишалися прихованим від офіційної історії, і до яких навіть романтики кшталту Вальтера Скотта не придивлялися занадто пильно. За рахунок такої зміни перспективи „своє” (тобто, європейське) минуле, начебто добре вивчене і всім відоме, постає як дещо абсолютно нове і незнайоме. Перед читачем постає втрачена цивілізація, спадкоємці якої не повністю розуміють, *що саме* вони отримали від дідів. Такі автори як Бьюкен повертають пам'ять народу, який і не здогадувався про свою часткову амнезію.

„Відьомський ліс” виділяється з-поміж інших творів Бьюкена тим, що його дія розгортається в рідній місцевості діда автора. Ця шотландська долина дуже довго зберігала свою позачасовість. Але, практично на очах письменника, цивілізація проникнула й туди, зруйнувавши весь старий уклад. Це торкнулося і природи – ліси були вирубані, річка спрямлена, - і жителів, серед яких нові прибульці практично витіснили нащадків сімей, які жили на цій землі століттями. І це при тому, що йдеться про місцевість, де знаходилося одне з найбільш знакових місць Британії – оповитий легендами Каледонський Ліс, з яким пов'язувалися історії Мерліна та Артура. Як пише Бьюкен в передньому слові, дивлячись на сучасний впорядкований пейзаж, йому було важко уявити містичний, водночас священний та чаклунський ліс, який ріс тут ще століття тому. Проте одного разу надвечір, дивлячись з пагорбу, він побачив цю долину як шлях між Шотландією та Англією, як перехрестя півночі та півдня, як землю давньої столиці піктів. Отримавши такий ключ, письменник зміг відімкнути двері до минулого [3]. Відправною

точкою став відомий автору з дитинства переказ про священника, якого чи то забрав Диявол, чи то унесли феї. В результаті ретельного дослідження джерел та вдалого „вчування” в дух місцевості виникнув роман, що сполучає оповідь про драматичні політичні події, реконструкцію життя шотландця XVII ст. та філософський трактат про людську природу, в якій завжди залишається дещо ірраціональне – таке, як цей відьомський ліс.

Серед інших британських письменників, які відтворюють „своє як чуже” можна відмітити Розмарі Саткліфф і, особливо, Алана Гарнера, чії праці розкривають приховану, таємну історію рідних місць автора.

Другий тип „цивілізаційного роману” пов’язаний не стільки з сім’єю та походженням, скільки з *власною долею автора*. Класичним прикладом є надзвичайно популярні „східні” романи Джеймса Клавелла. Під час Другої Світової Війни британський артилерист Клавелл потрапив до японського полону. Спогади про жахливий табір, в якому він утримувався, лягли в основу автобіографічного роману „Король Щур”. Проте справжньою сенсацією став його історичний (а вірніше – саме „цивілізаційний”) роман „Сьогун”. В ньому ми теж бачимо англійця, який потрапив до японського полону, проте дія відбувається на межі XVI та XVII століть. Основною темою роману є взаємодія двох культур, двох систем цінностей – європейської та японської, причому англієць Блекторн з часом все краще розуміє логіку та позитивні моменти чужої культури, яка спочатку викликала тільки відторгнення. „Сьогун” є першокласним пригодницьким романом, і водночас – глибоким дослідженням японського характеру та переконливою історичною реконструкцією подій, що привели до встановлення сьогунату Токугава. Завдяки своєму високому рівню він, разом з „Коренями” А. Хейлі, став своєрідним еталоном жанру.

І західна, і японська цивілізації, хоча і в зміненому, порівняно з XVII століттям вигляді, існують до сьогодні. Проте останнім часом все популярнішим стає можливий **третій** варіант „цивілізаційного” роману, де *письменник ідентифікується з іншим народом, культури якого як такої вже не існує*. В цьому випадку у літератора не може бути власного досвіду цивілізаційного контакту в реальному часі і просторі. Однак, за допомогою спеціальних досліджень він може влаштувати собі віртуальне занурення в минуле життя.

Чи не найяскравішим прикладом є епічний роман Рут Б. Хілл „Ханта Йо”, в якому відтворюються всі аспекти життя народу сіу від 1790-х до появи білих у 1830-х роках. Праця над романом продовжувалася двадцять п’ять років; двадцять з них авторка кожного літа подорожувала місцями, де відбувалися події роману, перевіряючи всі деталі. Вона опитала більше тисячі представників всіх західних індіанських племен, обробила

незчисленні етнографічні та антропологічні праці, вивчила всі діалекти, ритуали та пісні. Після цього вона, разом зі своїм однодумцем Чункса Юха (чистокровним сіу, який отримав і традиційну індіанську і університетську західну освіту), написала книгу мовою сіу. З цього тексту був створений зворотний переклад англійською. Це було зроблено для того, щоб в оповідь не просочилося нічого зайвого – адже індіанці мислили іншими категоріями, ніж білі. Наприклад, корінні американці не мали поняття гріха та вини. Водночас, багато слів, в тому числі філософських термінів (а Хілл стверджує, що у сіу була розвинена філософія) які не мають англійських аналогів, були залишені без перекладу і пояснені у коментарях.

Результатом величезної роботи Р.Б. Хілл став надзвичайно інтелектуальний, глибокий, але саме тому дуже складний для читання текст. Парадоксальним чином, висока літературна якість не дала цій книзі стати бестселером.

Іншим шляхом пішов Гері Дженнігс, теж білий американець, який спробував відтворити специфіку індіанської культури. Його „Ацтек” став інтернаціональною сенсацією завдяки задовільному для масового читача балансу між екзотичним та знайомим, та значній кількості „пікантного” сексу та насильства. Автор дванадцять років прожив в Мексиці, і досконально вивчив історію та культуру цієї країни. Тому його книга є своєрідною енциклопедією не тільки ацтекських, але й майяських і сапотецьких старожитностей, а також історії завоювання Мексики Кортесом. Незважаючи на це, роман не викликає відчуття автентичності. Адже заради легкості читання автор змушує ацтека сприймати світ та розповідати про нього приблизно так, як це зробив би сучасний європеєць. Те саме помітно і в інших романах Дженнінгса, зокрема в „Мандрівнику”, де оповідь ведеться від імені Марко Поло. І знов – екзотичний антураж, показаний через сприйняття „сучасної” людини. Це чудовий рецепт для популярного роману, але він залишає мало місця історико-культурному відтворенню ментальності.

Поєднати найвищий науковий та художній рівень з комерційною успішністю вдалося видатному британському письменнику графу Ніколаю Толстому-Мілославському. Дитяче зацікавлення Артурівським циклом, зокрема, образом Мерліна, привело його до створення наукової праці „Пошук Мерліна”. В ній на основі літературних джерел та ретельного вивчення місцевості аргументовано доводиться історична основа образу великого чаклуна, який, на думку дослідника, насправді був одним з останніх друдів Британії. З’ясувавши для себе фактаж, граф написав „Пришестя короля”, фантастичний роман, в якому неперевершено відтворено унікальний світ далекозахідної кельтської цивілізації, якій так і не довелося розвинутися, але яка вплинула на сучасну Європу чи не більше, ніж антична.

„Цивілізаційний” роман не дуже чітко відділяється від власне історичного, особливо такого, що поєднує глибоке знання фактажу з високим рівнем емоціональної зацікавленості автора. Одним з перших романів такого типу (вороги називали його „археологічним”, критикуючи саме ту його особливість, яка в наш час входить в моду) є „Саламбо” Гюстава Флобера. Цей письменник з юності був пристрасним читачем класичних старожитностей. Як він писав видатному історику Мішле: „Ще в коледжі я ковтав Вашу „Римську історію”, перші томи „Історії Франції”... і все, що виходило з-під Вашого пера, з насолодою майже почуттєвою... Ці сторінки (які я мимовільно запам’ятовував на пам’ять) ... давали мені те, що я марно бажав знайти у інших: поезію та дійсність, колір та об’єм, події та мрії; для мене це були не книги – це був цілий світ” [2; 361]. (Примечания, С.). Перед написанням „Саламбо”, Флобер опрацював десятки, якщо не сотні томів латиною. „Щодо карфагенян я цілком щиро вважаю, що вичерпав усі тексти. Мені було б неважко після роману написати товстий том критики з безліччю цитат” [2; 365]. Крім опрацювання літератури, Флобер виїздив до Тунісу, щоб побачити руїни Карфагену та місцевість навколо нього. Подорож змусила його повністю переробити вже написані глави. Зате він настільки вжився в цю вже не існуючу культуру, що перемагав у суперечках з професійними археологами, а його основані на гіпотезах описи були підтвердженні пізнішими відкриттями.

Таке саме захоплення неповторністю давньої культури демонструє Т. Манн в „Йосифі та його братах”, романі, який неперевершено показує специфіку Давнього Сходу – і позачасовість справжньої людяності. Те саме можна сказати і про інших майстрів історичного роману, таких як Іван Єфремов („На краю Ойкумени”, „Таїс Афінська”) та Гор Відал („Створення світу”). Кожен з цих романів є результатом кропіткого дослідження, мотивацією якого є не просто зацікавленість, а й певна ідентифікація зі своїм об’єктом. Нерідко таке дослідження / вчування корениться в дитинстві автора і продовжується все його життя, і в такому сенсі стає невід’ємною частиною його *внутрішньої біографії*. В цьому контексті цікаві слова Георгія Гуліа, в передньому слові до його роману „Фараон Ехнатон”: „Я знаю про нього все, чи майже все, що може знати людина, яка живе в нашому столітті. Я прочитав про нього гору наукових книг та годинами вдивлявся в його скульптурні зображення в каїрському музеї... Я ходив по землі Ахетатону, теперішньої Ель-Амарни”... [1; 8]. В його романі про Перикла теж поєднується ерудиція (зокрема, використання нової історичної знахідки – Скурчинських папірусів) з внутрішнім зв’язком матеріалу з власною біографією: тут і Гомер, якого батько декламував в оригіналі, і сусідські грецькі діти, і пізніші подорожі до всіх славетних еллінських міст [1; 278-279].

Тільки таке інтимне відношення до теми здатне надати твору тієї емоційної інтенсивності, що робить минуле живим для читача. Самих по собі знань недостатньо, свідченням чого є хоча б науково точні та непогано написані, проте дещо мляві романи египтолога Георга Еберса.

Таким чином, власне життя автора – чи то епізоди його біографії, чи внутрішній пошук – має вирішальний характер для написання творів навіть такого наукоподібного та „об’єктивного” жанру як „цивілізаційний” роман. Специфіка цього відносно нового різновиду історичної прози, а також роль особистісної, сімейної та етнічної історії в його становленні заслуговує на подальше вивчення.

Література:

1. Гуліа Г. Фараон Ехнатон. Человек из Афин. Сулла. - М.: Сов. Писатель, 1982. – 719 с.
2. Флобер, Г. Саламбо. – Минск: Нар. асвета, 1983. – 384 с.
3. Buchan, John. Witch Wood. – London, 1929 – 380 p.
4. Smith, Anthony D. National Identity. – London: Penguin, 1991. – 227 p.